

МУҚДДИЖА

Муқддима	1
Бобирнинг	2
Аммо	3
Бобир	4
Бобир ҳақида америкалик шарқшуноснинг айтишлари	17
«Бобирнома»	21
Бобир портрети	26
Бобир — сайёҳ ва табиғатшӯс	29
Бобир маршрuti	35
Бобир географияси	35
География қонуниятлари	41
Қадам ва сув	43
Ушмак ва ҳайвонот	46
Сўз ва ном	51
Беруни ва Бобир	53
Ўзбекистон	57
Афғонистон	65
Ҳиндистон табиати	71
Хотима	71

Ҳақиқатда Ҳасанов Захриддин МУҲАММАД БАЕВУР
(Жизнь и географическое наследие) На узбекском языке
Надпись: «Узбекистан» — 1966 — Ташкент

Махсус редактор тарих фанлари кандидати Б. Аҳмедов

Редактор К. Абдуллаев

Расом П. Воронкин

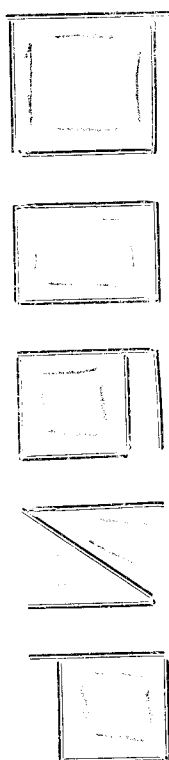
Техн. редактор А. Вобихов

Корректорлар С. Назарова ва М. Каримова

Тираж берилди 14/1 1966 й. Ўзбекистон Республикаси 18/11 1966 й. Формати
84/108/16. Ўзбекистон Республикаси 2/25. Ўзбекистон Республикаси 10/100.
Ўзбекистон Республикаси 10/100. Ўзбекистон Республикаси 10/100.

Ўзбекистон Республикаси 10/100. Ўзбекистон Республикаси 10/100.
Ўзбекистон Республикаси 10/100. Ўзбекистон Республикаси 10/100.

МУҚАДДИМА

номи айтилганда баъзилар уни шонлигина деб биладилар.
Бир чеккаси, бу тушунча тўғри ҳам: Бобир ғазаллари жуда
ўткир, ёқимли, ҳар қилга манзур.

Аммо Бобир фақат шонлигина бўлмай, тарихчи, овчи,
подшоҳ, машшоқ, дашқарбоши, боғбон, сайёҳ ҳам бино-
кор бўлган.

Бобирнинг улуғ тарихий бир шахс эканини ҳамма
этироф этади. Коммунистик партия ва ҳукуматимиз раҳ-
барлари ҳамда афғон подшоҳи иштирокида Кремлда, Аф-
ғонистон билан Совет Иттифоқи дўстлигига бағишланган
митингда атоқли шарқшуносимиз С. П. Тоғиев: «...фар-
ғоналик Захриддин Бобир — Шарқдаги Уйғонини даври-
нинг энг атоқли сиёсий ва маданий арбобларидан бири-
дир» деган эди.

Шу билан бирга, Бобирнинг — энди янги бир шахс,
ўз даврининг фарзанди, эксплуататор синфлар намонда-
си, феодал ва тахтпараст шаҳзода бўлганини ҳам ҳеч ким
инкор эта олмайди.

Бобир кўнглина асарлар ёзган. Унинг асарлари шу қа-
дар қизиқарлиқ, сермазмун, тили ва стили ёқимлики, қай-
та-қайта ўқилинганга келадиган, ўқиб асло зерикмайси, ҳар
ўқилганингизда янгилик чиқаради. Бобир асарлари —
бамисоли таги йўқ бир хазина.

Бобринг урланувчылар — бобринговлар (болт
Питтифордга ҳам, чет элларда ҳам унинг меросини инчадан
урганмоқдалар. Унинг ҳаёти ва ибодати туфлисида турган
талафди босилган илмий асарлар, низоҳотлар, милолатлар,
диссертациялар кўп.

1958 йил апрель ойида, Бобир туғилганига 475 йил у аниги муносабати билан, ватани Андижон шаҳрида ушбу эътиборли илмий конференцияда анча қимматли докладылар сўзлашди ва мунокарадаар бўлди. Таантўй олиммиз Сабохат Ашқонова Бобирнинг ижоди тўғрисида шарқшуносларнинг Москва ва Деҳли шаҳарларида бўлган халқаро конференцияларида докладылар қилди.

1-чарчи Бобир ҳақида турли намайи текширишлар оғиндорилган бўлса-да, Бобирнинг иктымий ва табиий фандар соҳасидаги улакан меросита бағишланган бирон мавзус асар йўқ. Бобир фаолиятининг бу томонига ҳозиргача етарли эътибор берилмай келди. Бобир асарларидан география фани учун, ўлкашунослик ва табиғатшуносликнинг маъсадларида жуда кам фойдаланмоқдамиз.

Ўзимизда нашр этилган ва Ҳиндистон ҳамда Африка-
си географияси ёзилган иirik асарларда ҳам Бобир
номи ҳатто тилга олинмаган. Ҳолбуки унинг асарларининг
кўздан кечириб ақалнинг, уларнинг география ва табиийёта
доир мавҳумларга нақадар бой эканини кўрамиз. Бобир-
нинг ўзи эса ақойиб ўлашунос, табиатушунос олим, жа-
сур сайёҳ экани маълум бўлади.

Биз Бобирнинг умуман табиий фанлар соҳасидати, хусусан Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясига доир меросини қўлдан келганча ўрганишни мақсад қилиб, Бобир изидан Фарғонадан бошлаб Афғонистон орқали то Ҳиндистоннинг жанубига қадар озми-кўпми сайҳат қилдик. Бобирга алоқадор жойларнинг фото расминини олдик, картасини туздик. Баъзи қўшимча расмларни ҳам топдик.

Шулар ушбу китобчада қисқача баён этилади. Бу кичик асаримиз «Добронома»га географик бир шарҳ вази-
фасини ўтар деган умиддамиз.

АНДИЖОНДАН — ХИНДИСТОНГА

Заҳрирдин Мухаммад (бўғуси Бобир) 1483 йил 14 февралда Андижон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Умарбай Мирзо — Амир Темурнинг паневараси, Дарғона вилоятининг ҳокими эди. Заҳрирдиннинг онаси Кутлуб Нигор хоним эса Тошкент хонадарининг амалдари. Тошкентлик Юнусхон — Бобирнинг она тарафдан бўлган, «Улуғ отаси» бўйлади.

Бобир деган ном Заҳириддин Муҳаммаднинг лақаби-
дир. Заҳириддиннинг жасурангич, доворакангли ва даъла-
лиги туфайли уни ёшлитиганок Мирзо Бобир (Шер) деб
аташ расм бўлган. Заҳириддин 25 ёшга киргачда (1508
йилда; худди ўша йил тўнғич ўғли Хумон туғилган
эди) Кобула шаҳрида «Энди мени Бобир подшоҳ деб ата-
лар» деб буюрган. Лекин биз, бошқа муаллифлар синга-
ри Заҳириддин Муҳаммадни ёшлитиганок Бобир деб
ёшшини маъқул кўрдик.²

1494 йили Умаршайх Мирзо вафот этди. 12 яшар Заҳриддин шу кундан бошлаб Фаргона виёвотининг ҳокими бўлиб қолди ва унинг ҳаётида саргузашт, жанг, ур-йи-

² Итәдән хәм Бобир исман шахсаар булгандиги тарихдан мәвлүм. Хәтто Бобирнинг ешанк чоридиги танишларьдан бириниги оти Бобурый эди. Бу исмадонинг бизнинг Бобирга қанчалык тәсир этгәндигини айтмайсиз.

«Доигр» уузи бошқа тилларда Бабур, Бабер, Бабар шаклларига эсималди. Хозирги замон турк шарқшунослари «Доигр» эшиги мабуудигини айтмоқдаар. Атоқли ўзбек адиби Ойбек ўзининг янги досто-нини «Доигр» деб атади.

қит. қотипи, тахт талашип, шаҳар олиш,—хулаас, нотипчанг бошланди. «Ўн бир ёшимдан бери икки рамазон ип дини пайғай бир ерда қилтон эмас эдим» (бир жойинин ўзинда рамазон ҳайитини икки маҳал байрам қилолмадими) деб қотипган эди Бобирнинг ўзи. Чунки Бобир жулда олти бир даврда тахтта ўтиртган эди: мамлакат иқтисодини қи иппи ҳолатда, ягона ва бақувват ҳоким йўқ, шимоьдан куч манчи ўзбеклар бостириб келмоқда эди. Бобирнинг ўзи эса ўша вақтларда кент хаақ омасиса таина билмади.

Бобирнинг кизи Гулбадан, отасининг нотич ҳаёсини бундай тасвирлайди: «Тўлиқ 11 йил давомида Мовароуннахр ўлкасида чигатой, темирй ва ўзбек султонлари бинахр шундоқ жанглар ва мулофаалар қилдиларки, уларнинг саноғини батафсил баён қилишта қалам тили ожиз ва нуқсонлидир. (Ахир ҳамроҳлари ва қариндошлари бўлиб жами) 250 га яқин киши пиеда, елкаларида чонон, оёклариди чорик, кўлариди таёқ бўлгани ҳолда, бейроқ, худояттаваккал қилиб, Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар»³.

Бобир Афғонистонда ўрнашиб, аскар тўплаб, 1519 йилда Ҳиндистонга томон йўланди ва бир неча йил тинмай жанг қилди. Ниҳоят, 1526 йил апрелда, Деҳлининг шимолидаги Панипат ёнида тарихий жанг бўлди. Бобир 12 минг аскар билан (улардан фақат 6—7 минг жангта яроқли киши эди) Шимолий Ҳиндистон султони Иброҳим Лўдига қарши урушди. Иброҳим Лўдининг 100 минг аскар ва 1000 жанговар фили бор эди. Лекин Бобир ғолиб қилди. Шундай қилиб, фарғоналик шахзода Заҳрийддин Муҳаммад Бобир Ҳиндистонда йirik давлат тузди ва ўзи подшоҳ бўлиб, Дамна (Ямуна) дарёси бўйидаги Агра шаҳрида пойтахт қурди.

Бобир 1530 йил кузиди қаттиқ хасталаниб, подшоллиқни катта ўғли Ҳумоюнга топширди ва 26 декабрда ўз қароргоҳида вафот этди. Уни Агра шаҳрида, муваққат тайёрланган макбарата кўмдилар. Агра шаҳрида Бобир қабридан асар қолгани, деган савод мени апчадаи бери қизиқтирар эди. 1959 йил февраль ойи Ҳиндистонга дастлаб борганимда Бобирнинг биринчи қабрини суруштириб кўрдим. У Аграда Боги Ханг Бехити, Заррафшон боги, Оромбор ситлари ҳўшманзарда на обод боғлар яратган

³ Гулбадан бегим. «Ҳумоюншома», Тошкент, 1959, 24—25-бетлар.

Заҳрийддин Муҳаммад Бобир

жаш. Уни дастааб Нурафшон (Оромбор) ичига кумалди экиналар. Бу бор хозир Ромбор деб атавади ва Агра марказидан 2,5 километр нарида, Мама дарёсининг чап куйигоналдир. Кейинчалик Бобирнинг гўри тулпроқ-суякларга билад: Кобулга кўчирилган. «Кейинчалик» дейилиши шунинг босиш шундаки, уни қайси йили кўчирилганлигини аниқ эмас. Барзи мабдаларда 10—12 йилдан сўнг дейилса, Тугабалданбетим «Хуммонномаси» китобида «2 йил сўнг» дейди. «Исом энгилмопелниси» да эса «6 ой сўнг Кобулга кўчирилди» деб кўрсатилган (Исом Ансикомпелниси, ж. 13, 1942 йил, 183-бет, турк тилида). Хар ҳолда, Бобирнинг охириги кунларига бапишмаб андак тахминлар билан, кўп дати очеркни тақдим этамиз.

«Кобудинит энг асосий ёлгорлиги император Бобир маъбарасидир».

Бир ойдан ошдики, Оромбоғда на ўйин-кулаги во
на ноғора-қарнай садоси. Одамлар бир-бирита ғамгин назар
солиб, аста-секинги вазмини қадам босарди. Неуну 6у боғ су-
қунат ичига десангиз, Ҳиндистон ҳокими Заҳрийднинг
Бобир подшоҳ оғир бетоблар.

Бобир ҳаёгга чўмди. Эсини танингандап бери бопидап кечирганлари: она муҳаббатп, Андижонгопга келмап танидап чўмилганлари, отадап жулганп, жашп-задапдап, сардап

сон-сарғардонлик, қор-бўронлар, очлик, подшолик, бегуноҳ, қурбондарнинг қалатгамадар, айин-ишратлар — ҳаммаи кўз олдидан бирма-бир ўтди. Ҳиндлар унга «қаландар сулати» деб даъво қўйганидари ҳам бежиз эмас эди.

Анданонда тутишиб ўстан. Дойир ҳозир ўз ватанидан қаринго беш минг қақирим йироқда — Ҳинд юртида ўзини боғитан сезди, ўлим ёсинида кўзлари янққа ёшта тўтди. Подшоҳ кўнганга эўрға қадам олдди:

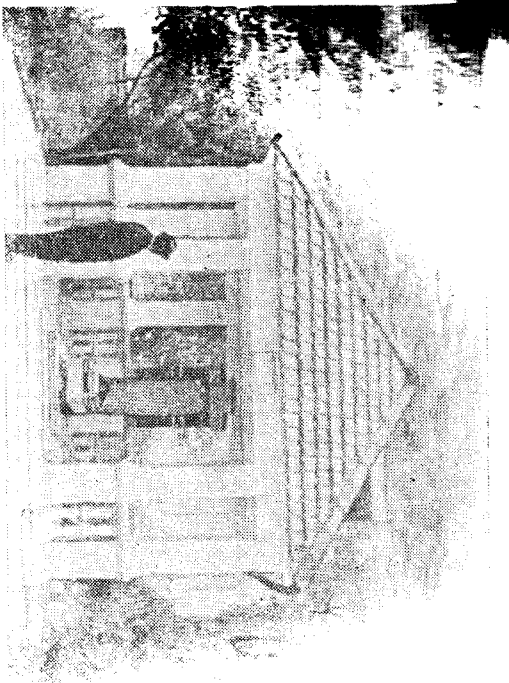
Толн южн жонимга бэлдэлнэ бүүдэлн,
Хар шиники айдагым хатолнэ бүүдэлн,
Уз ерни күүиб Хинд сорн юзалангым,
Едаб, нетайнн, не юз каролнэ бүүдэлн.

Уш пўта тугди. Чап кўлини кўкрагига босиб, сарой билан донорларга бир-бир қаради-да, титроқ кўллари билан тез-тез ёниб кўйди:

Хижрон кафасида жон қуши рам қиладур
Гурбат бу азиз умрни кам қиладур...

Мавлукми, Бобир ўтган йил ёнда жанубга қилган сафарига қапа қуриб, энди тўхтаган ҳам элики, бирдан қаттиқ шомол ээди, бўрон турди. Ушанда қапа кўтариди, қаттихта устидати сандиқ ағдарилиб кетиб, барча қотозлар алақаёқларга созурилди. Унинг кетидан биром сел кўйилдики, ҳаммаёқ кўлоб бўлди. Бобир буни шундай ҳикоя қилди.

кынады.
«Умбү охшом таровихдин сунгра (ёмгүр) булуттаари
кынаб, бир замонинг ичиди андоқ тўфон бўлиб, каттиқ
са кўпиким, йиқимадон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ
(чоадир) ичиди китобат кыладур эдим, қоғоз акзони йи-
гиптурлуңча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона (тиро-
ичи) билд-уқ менинг бошимга йикти. Хиргоҳ туңгүлүти ре-
за-реса бўлди, (декки) Тенгри сахлади, себебе (шикаст)
етмади. Китоб ва акзо фарқ ўа бўлди. Ташвиш билд йи-
гиптурлудди. Сақарлот кат зайлучасна чирмаб, кат остига
кўноб, устипа гихемаарни ёптук... Машаққат билд ўт ёнду-

Қобул. Захриддин Мухаммад Бобир макбараси.

чойхона бор. Эйналов суваги шаршара ёнида икки уякан чинор Бобир замонидан туйвоҳлик бериб атроф-теварикда шох таратиб турпти. Чинорнинг бири шу қадар йўғонки унинг ўргасидати каварига мингтаа фишт тахлаб қўйилган.

Тепаликка кент зинаполадан чиқилди. Чап томонда катта тош ҳовуз, ўнгда эса Бобирнинг панневараси Шаҳобиддин (Ҳиндистон подшоҳи Шох Жаҳон) 1646 йили қурибдирилган оқ мрамар маҳит бор. Шаҳобиддин ўша йили Бада ва Бадахшонни босиб олгач, Қобулда ҳам талай вақт туриб, 40 минг рупия харажат билан шу маҳитни қуридирган. Айтишларича, Қобулнинг бирдан-бир тош маҳити шу бўлган.

Ҳовузнинг Бобирнинг ўзи эни ва бўйини бирдай қилиб қазиттирилган. Яқинда уни цементаб, чўмиладиган жон қилишти. Сузаш юзасидан хаққаро спорт мусобақалари ҳам шу ерда ўтади.

Зиналардан яна юқорига кўтарилиб Бобир макбараси қўйилган сўпача қадим қўясиз. Макбаранинг тепаси турган устунга ўрнатилган том билан ёпишган. Сағананинг бон томонини мрамар тош қўйилган. Унга Бобирни улуғлаган мадҳиялар ва унинг фаолиятидан маълумотлар ёзилган. Давҳаларни Акбаршоҳнинг ўғли Нуриддин Жаҳоншир 1607 йилда ёздирган экан.

Санада бошига тик ўрнатилган тош давҳаларда шундай оғиллиқни ўқидик:

«Латмоҳиш, унинг тахтидан нур олаб сочиндур эди.

Улар Захриддин Мухаммад Бобиршоҳ эди.

Ҳаётини ва давлатини ва нободини ва оғилдор ва диндор.

Ҳиндор ва тавфиқини ва файзини ва фотиҳ эди.

Одам жисмин қўлга олади ва равшан бўлиб равои бўлади»

Амунанинг энг охириги сатри бундай: «Гўфтам фердавс ашм жон Бобиршоҳ». Бу абада ҳисобида ҳижрий 937 та баринчар, яъни 1530 йил демакдир — Бобирнинг нафот этган йили.

Амун тошини ташқи тарафидати ёзувлар:

«Ҳазрат Фердавс макон Захриддин Мухаммад Бобир подшоҳнинг нурафшон макбарасига энёрат вақтида Ҳазрат Абду Музаффар Нуриддин Мухаммад Жаҳоншир подшоҳки, ҳазрат арши ашён Жаҳониддин Мухаммад Акбар подшоҳ Ҳазратнинг ўғли, ниятини бажариб, Жаҳонширнинг тахтига чиқилишга икки йил бўлганда ушбу давҳани ўнгатмоққа фармон қилди. 1016 ҳижрийга мувофиқдир».

Макбаранинг икки томонида яна бошқа кичикроқ сарғиллар бор. Булар: Ҳиндор, унинг қизи Рўқия Султон бегим, Ҳумоюннинг ўғли Мухаммад Ҳаким мирзо, Шох Жаҳоннинг қариндоши Гавҳарнисо бегим макбараларидир.

* * *

Бобирнинг охириги қуналарини тасвирлаганда унинг Ҳиндор тоғидати фаолияти билан боғлаб кетиш зарур эди, амунда. Лекин биз бир қанча бобиршуносларнинг қимматли фикрларини такрорлашга ботинмадик. Бу масала билан тўғрроқ қизиққан китобхоналарни қўйидати баъзи маълумотлар билан таништиришни лозим қўрамиз.

Умуман, Ҳиндистон давлат арбоблари ва олимлари Бобир ҳақида, унинг ўғли Ҳумоюн, набираси буюк Акбар, чиндор Шох Жаҳон тўғрисида ижобий фикрдалар. Ҳиндор Бобирни ва унинг авлодларини Ҳиндистонда ийрик давлат барпо этган арбоблардан деб ҳисоблайдилар.

Ҳиндистонда то илгирлар келгуна ҳукмронлик қилган бобирлар даврида ажойиб тарихий ёдгоруналар яратилган: энг муҳими — турли эътиқоддати кишиларни — ҳиндор билан мусулмонларни муқим қадар бирлаштириб, ҳар иккарасини давлат ишларига жалб қилиб, XVI асрдан

XVIII асрда Ҳиндистонни бир қадар мустақил давлат сифатида сақлаб келганаар.

Бу ҳақда марҳум бош министр Жавахарлал Нерунинг «Ҳиндистон тарихи», «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли асарларида ва бошқа китобларида қимматли маълумотлар келтирилган.

Ж. Неру шундай дейди: «Бобир дилбар шахс. Унинг иш даврининг тирик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У сарватни, адабиётни севарди... Унинг нафрати Акбар ана ҳам дилбарроқ ва кўп яхши фазилатларида нод бўлган».

Яна, 1957 йил июнь ойида Тошкентда ўтказилган Ўзбекистон иттифок шарқшунослар конференциясида проф. Ўзбекистон Зоҳидовнинг докладыда Бобирнинг Ҳиндистондаги сиёсий, тарихий ва адабий фаолияти анча чуқур таҳлил қилинган. Шундай бўлса ҳам, Бобирнинг Ҳиндистон тарихиданги ўрни янада мукаммалроқ ўрганилиши лозим.

Ҳурматли тарихшунос Сабоҳат Азмижнова шу мавзада билан кўпдан бери махсус шуғулланмоқдаки, омманинг Бобир ва унинг замони ҳақида қимматли талқиқоти ни интизор билан кутмоқдамиз.

Шу ўринда «Буюк мўғуллар» деган бир ибората элчи роз билидириб ўтмоқчимиз.

Мавлумки, ҳозирги мавжуд тарихий китобларда, ҳатто эълонда ҳам, мамлакатимизда ҳам, ҳатто Ҳиндистоннинг ўзида ҳам Бобирни ва унинг авлодларини — бутун бобирларни «Буюк мўғуллар» деб аташ одат бўлиб қолган. Ҳолбуки на «Бобирнома»нинг ўзида ва на Бобир ва бобирлар замонида битилган асарларда бундай тушунича учрамайди. Бобир ҳам, унинг авлодлари ҳам ҳеч вақт ўз қалган мўғул деб атамаган. В. В. Бартольд, дунёда тарқалган бундай иборанинг хато эканлигини кўрсатиб: «Европалыклар, Темурни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мўғулдан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобир) саябатини учун «буюк мўғуллар» деган ном тўқидилар». «Бобир» келиб, Ҳиндлар орасига инглизча китоблар воситаси билан тарқалгандир.

⁵ В. Ю. Захидов, Захиратдин Бабур, «Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте», Ташкент, 1958, 131—139-бетлар.

⁶ В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России, издание второе, 1926, стр. 90.

Ушбека тарихий адабиётларида, сўнгги йилларда «Буюк мўғуллар» ибораси ўрнига «бобирлар» (русча «бабуриды») деган ибора қўлланила бошланди. Биз бундан кейин «Буюк мўғуллар» деган хато ибора ўрнига «бобирлар» деган тўғри иборани ишлатиш тарафдоримиз.

БОБИР ҲАҚИДА АМЕРИКАЛИК ШАРҚШУНОСНИНГ АЙТГАНЛАРИ

Бобирнинг фаолияти тўғрисида инглиз ва америка тарихчилари бир талай мақолалар ёзишган. Шулардан америкеран йекитасига тўхтаб ўтишни лозим топдик.

Инглаз тарихчиси Эдуард Холден ўтган аср охирида Бобирга бағишлаб каттагина мақола ёзиб, унинг ҳаёти ва тарихдаги ўрнига ўзича баҳо берган эди.

Жумладан, унда шундай мулоҳазаалар айтилган:

Бобирнинг онаси ва буvisи оқил аёллар эди, улар ёш Захиратдиннинг маслаҳатгўйлари бўлганаар.

Бобир Американинг кашф этилишидан 2 йил кейинроқ, отамерос тахтни олди.

Бобирнинг шахсий ҳатот ва мирзолари бўлган.

Муҳтарам кншиларга ўз асарларининг нусхаларини тақдим қилиб турган.

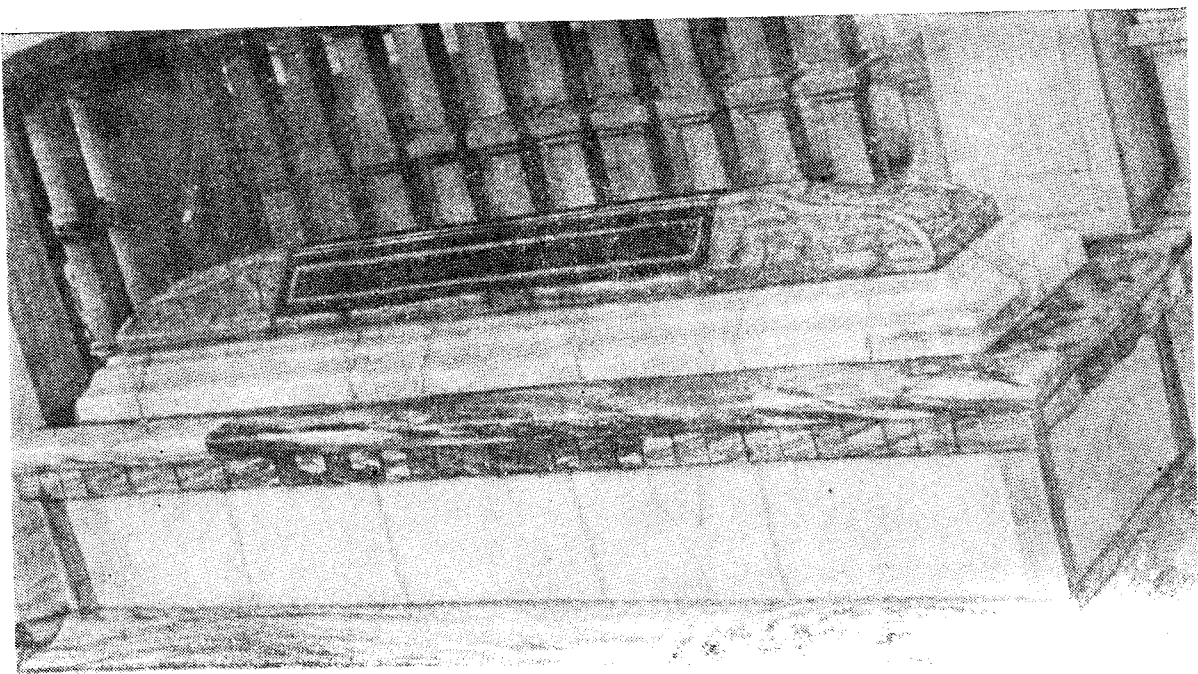
«Бобирнома» текстида кўпгина воқеаларнинг тушиб қолганини авторнинг атайин қилган ишидир ва бу ўзича ҳам бир адабий приёмдир...

Э. Холден мақоласида яна бошқа мулоҳазаалар ҳам бор. Мавлумки, 1960 йил ёзида Москвада шарқшуносларнинг XXV халқаро конгресси бўлди. Шунда Америка Кншма Штатаарининг Лос-Анжелес шаҳридаги Калифорния университетидан келган шарқшунос Гарольд Лэмб ҳам Бобир ҳақида доқад қилди. Докладнинг тўла сарлавҳаси: «Ҳиндистонда Буюк Мўғуллар сулоласини асослаган Захиратдин Мухаммад Бобирнинг фаолияти тўғрисида».

Кўнйда шу доқладдаги баъзи мулоҳазааларни ўзбекчага таржима қилиб келтирамиз.

¹ Мақоланинг русча таржимаси — «Загир-Эдлин — Мухаммад Бабур, основатель» — «Туркестанские ведомости» газетасида 264-сонларда босилган эди.

² Harold Lamb, An aspect of the character of Zahir ad Din Muhammad, Sultamed Babur, founder of the dynasty known the great Mordins of india.

Маълумки, Бобир XVI аср бошида Ўрта Осиё билан Ўрта Осиёда бир кўприк барпо этди. Шуниси ҳам маълумки, Бобирнинг ҳукмронлиги алоҳида бир хусусият бўлди. Ўзбекистоннинг оқик айтишича, Бобирда мушарраф раҳмисизлиги ва туркларнинг файрочанлиги эди. Форс маданиятининг тавсири билан бу иккада хусусиятини маънавий фазилати орди.

Бирок, тарихий далиллар ва унинг ўзи битган «Тузу-Бобирнинг» ҳамда унинг ҳаётини ўрганиш шуни кўрсатдики, унга форс маданиятининг тавсири ниҳоятда кам эгана. Ўзига Бобир форс тилида шеърлар ёзган бўлса ҳам, аслини чигатой туркисида мулоҳаза қилган. У ёшлик вақтида форс маданиятининг эмас, балки туркий маданиятининг катта тавсирида бўлган.

Бобир ўз асарида Амир Темурдан ҳам кўра Ўзбекистон кўприк улуғлайди, унинг ўқимишми ва олим бўлишини ўқиради.

Аммо шаҳарлар курганда ҳам Ўзбекистон намуна бўлади.

Бобирнинг кўп хусусиятлари Ўзбекистонда ўқилади.

III бўлган бир қаторда, америкалик адибнинг докла-тида бир қанча нотўғри изоҳлар ҳам бор. Жумладан, Ламб-нинг айтишича, Навоий — Ҳиротнинг диний арбоби бўл-ган эмас.

Доказлади Бобирни ҳам ниҳоятда диндор киши қилиб ўқиради, унинг баъзан раҳмдиллиги диндорликдан эди, дейди. Ҳиндистондаги ғалабастига ҳам бошқача баҳо бера-ди. Умуман, Бобир тўғрисидаги бу доклада бирмунча маъ-нави мулоҳазага бор, аммо Бобир фаолиятини таҳлил қил-ганда аниқ юзаси баҳо берилган; Ўрта Осиё ва Ҳиндис-тондаги ички қарама-қаршиликлар, сиёсий ва иқтисодий вазият тилга олинмаган.

«БОБИРНОМА»

Заҳриддин Муҳаммад Бобир вафотидан сўнг, унинг тўрт ўғли ва уч қизи қолди: Муҳаммад Ҳумоюн, Ком-рон Мирзо, Мирзо Аскар, Мирзо Ҳинд, Гулранг бе-гим. Гулранг бегим ва Гулбадан бегим. Ушбу уч қиз бир оилани эгаллашди. Афғонистоннинг кўп қисми (Панжоб ва Гилгит дарёсининг кенг водийси) Бобир подшоҳга қарам эди.

Лекин Бобирдан қолган энг дурдона ёддорнинг унинг асарларидир. Бобир, асарларининг баъзиларини 10 ҳаётинида ҳаттоларга қўчиртирган, баъзиларини фотида тилига таржима ҳам қилдирган.

Бобир вафотидан сўнг унинг ўғли Ҳумоюн подшоҳ ва невараси Акбаршоҳ даврида қўлёзмадарининг қўчирмасини китоб тарғибида бир неча нусхада қўчиртирилган ва бундан етиб келган.

Бобирнинг каттагина девони — ғазаллар, мусоаллар, «Мубайини», «Рисолаи Волидия», «Хатти Бобирнинг», «Аруз русолаеси» — «Муфасссал» номли илмий асарлари, музикага ва илмининг бошқа соҳаларига оид бир қанча қўлёзмалари бўлган. Лекин биз асосан ажойиб олимнинг «Бобирнома» асари устида суҳбатлашмоқчимиз.

«Бобирнома» ёки «Бобирия» — Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг энг йирик асаридир. Бу — Бобирнинг (17-18-аср) надалиги ёшлар кўнралидан то Ҳиндистонда подшоҳ бўлишигача юз берган жамий воқеаларнинг муфасссал тасвирини «Бобирнома»да Бобирнинг ўзи ҳам, қавму-қариндонлари, таниш-билишлари, жангалари, кўрган ва юрган оғир-ри, жойларнинг табиати, бойлиги, одамлари, урф-одатлари, ҳайвоноти ва экинлари, ҳулмас Фарғонадан то Ҳиндистонгача бўлган кенг территория бошдан оёқ бирам тасвирланган. Ҳар бир касб эгаси бу китобдан керакли маълумот топади ва XV аср охири билан XVI аср бошигача кўп сирини англаб олади. Шунинг учун ҳам «Бобирнома»ни ўрта аср охирининг шоҳ асари, энциклопедияси деб бежиз атамаганлар.

«Бобирнома» ёски ўзбек тилида ёзилган, аммо шундан ташқари ўзининг ўзбекчалигини йўқотмаган. Бавён бир оғир сўз ва ибораларни назарга олинмаганда, китобни ҳар бир саводли киши бемаълум ўқийди ва тушунади.

Асар форс тилига XVI асрнинг ўзида уч марта тарабма қилинган маълум. Ҳайдарободада сақланган ўзбекча нусхаси 1700 йилларда қўчирилган. Яна бошқа бир қанча нусхалари бор.

Россияда «Бобирнома»нинг ўзбекчаси дастлаб 1877 йилда Қозонда нашр этилди ва уни Ильяминский ва Яковлев юртилади (Николай Иванович Ильминский) Қозонда хизмат қилган педагог, шарқшунос ва маърифатшир вадир).

Марҳум шарқшунос профессор А. А. Семенов «Бобирнома»га берган бир шарҳида ғалатиноқ фикр билдирган

нинг айтишича, ўрта Осиёда «Бобирнома»нинг тексти 1857 йилда маълум бўлмаган⁹. Эҳтимол бу мулоҳаза Н. И. Ильминскийнинг 1857 йилда айтган бир фикрига асосланган бўлса керак. Н. И. Ильминский «Бобирнома»нинг нашрининг сўз бошида (саҳифа II) шундай деб ёзган: «Афсуски, «Бобирнома»нинг чигатойча тексти энг жасратилган кўрсатган ерлариди ҳозир унутилган. Унга асарнинг форсча таржимаси (кўпроқ тарқалганлиги) ҳам сабаб бўлса, қисман музоамоналарнинг умуман дунё-и-тарихий китобларга совуқроқ муносабатда бўлганлики ҳам сабабдир».

Виянингча, бу фикр тўғри эмас. Бобир ўзи ўрта Осиёда кетгани билан, унинг номи ва ишлари, ғазаллари ва илмийотда тузган давлати ўртаосиёликларга маълум бўлган. Бобирнинг авлодлари Хоразм, Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Хирот билан борди-кеди алоқа-и-ида бўлганлар. 1528 йилда Бобир Арада экан, ўз-ўзига хиротлик машхўр тарихчи Хондамирни чақир-ириб олган эди. Хондамир Бобир қўлёзмадаридан яқудани кибардор бўлган, абагата. Бобир вафотидан сўнг ҳам Ҳумоюн хўзурида хизмат қилиб, подшонинг қонуни ва армонлар тўпламини тузди. Ҳумоюн ва Бобир қурдир-и бинларнинг тасвирини ёзиб қолдирди.

Бобирнинг фарғоналик дўсти Хожа Калон Ҳиндистонда кайта туриб, Бобирдан қўлёзмадарини сўрагани маълум. Хожа Калон «мендан вақойиъни тилайдур», иштиқоб қилдурб эрдим, Шаҳрандин йиборилади», ишдан кўриниб турибдики, Бобир асарни қўчиртириб, олма Калонга копиясини юборган. Бундан тахмин қилса-м бўладикки, ҳали вақойиълар («Бобирнома») Ҳиндистонда тарқалмасдан бурун, Афғонистон ва ўрта Осиёга келиб қолган ва аҳтимол, қўлма-қўла ўтиб ундан нусхалар олишган. «Бобирнома»нинг дастлабки копияларини қилдир-и Афғонистонда топилиши мумкин.

Алтиштрад кутубхонадарининг бирида «Бобирнома»нинг ажойиб ўзбекча қўлёзмаси сақланмоқда. Уни 1709 йилда Бухоро шаҳрида Мулло Абдулваҳоб Охунда Фикру-и-ионин қўчирган. Ўрган гапки, у қўчирган ўзбекча нусха-ида энгироқ бўлиши мумкин. «Бобирнома»нинг Мулло Абдулваҳоб қўчирган бу нусхаси бухоролик савдогар

⁹ Бобирнинг постонинх рукописей АН УССР, том. I. Ташкент, 1957, сир. 65.

Назарбой Туркистоний 1824 йилда Бухородан Петербургга олиб бориб, О. И. Сенковский номи билан Петербург (Осиё ҳақлари институтининг Ленинград бўлими фондиди, шифр Д—117).

Н. И. Ильминский нашрига асос бўлган бошқа нусха ҳам (собий ташки ишлар қоллегияси кутубхонаси фондиди) XVIII аср бошида кўчирилган бўлиб, Россияда XVIII Осиёдан олиб борилганлиги шубҳасиздир.

Дана, Бухоро хоналиги даврида «Бобирнома»нинг «тоғ» тилидан тожикчага таржима қилингани ҳам маълум (таржимон Тоғай Мурод Қарлуқ Хатлоний Бадахшоний) Бухоро амирининг бир ўқасида ҳам бу асарнинг қўлёлими си бўлган (ЗВОРАО, XVII, 1904, 075-бет).

«Бобирнома»нинг Ҳиндистон ва Эронда кўчирилган нусхаларининг ўрта Осиёга келиб туриши ҳам шубҳасиз эмас эди.

Бунинг устига, Бобир авлодларининг Самарқанддан ёлгорликларни тузатиб туриш учун совет-индомлар томонидан турганлари ҳам маълум. Ўрта Осиёда XVI асрдан то XIX асргача ёзилган талайгина китобларда Бобир номи учраётганини, ҳақ орасида унинг ғазаллари қўйилгани кўрилади. «Бобирнома»ни текширувчи инглиз олимаси Аллан Беверик хоним 1900 йилда инглизча бир журналда «Бобирнома»нинг туркий тилидаги мурожат қилиб, «Бобирнома» Бухорода ажойиб бир туркий нусханинг борлиги тўғрисида аниқдан бери гап-сўзлар тарқалган эди. Аммо ушбу эрон европалик кўрмага¹⁰.

«Бобирнома»нинг форсча нусхаси билан айни сўр даврда ёзилган «Ақбарнома» (Бобирнинг невариси, Хушмоюннинг ўғли Ақбаршоҳ тарихи) ўрта Осиёда, маълум хатотлар кўли билан ўнлаб нусхада ўзимизнинг аҳолиси фат қорозларга кўчирилган эди. Демак, «Бобирнома»нинг 1857 йилдан аввалги, яъни Ильминский нашридан бошқа ҳам ўзбекча нусхалари бўлган. Хуллас, ўртаосиёликлар «Бобирнома»нинг ҳам ўзбекча, ҳам форсча текстларини илмидан кўриб келганлари, ўқиганлари ва билганлари шак-шубҳасиз ва ақлга мувофиқдир.

Совет даврида бу асар кекса шарқшуносларнинг (Лорсохон Шамсиев ва Содиқ Мирзаевларнинг хизмати тўғрисида)

¹⁰ Записки Восточного отдела Русского археологического общества, т. XV, вып. IV, 1904, стр. 0189.

ини мартаба илги ўзбек анифбосида нашр этилди. 1949 йилларда икки қисм қилиб, проф. Я. Ғуломов ва И. Аббасовларнинг серлазмун тарихий-биографик сўз кели билан босилди, 1960 йилда эса иккала қисм бир-биридан, яъни ҳолда, проф В. Зоҳидовнинг «Бобирнома»нинг на адабий-илмий мероси ҳақида» сарлавҳа бўлиши ва умумий таҳрири билан, аввалги нашр билан биргача тузатган ҳолда, янгидан нашр этилди. 1944/46 йилларда асар Анкарада турк тилида «Бабурун хатирати» (Бабурун хатирати) сарлавҳасида икки қисмга босилган. Ҳиндистонда эса «Бобирнома»нинг 1960 йилда ҳинд тилида чиқарилди. «Тошкент» илмий адабиёт нашриёти яқинда Бобир асарларини уч том қисмга ажратиб нашр этмоқда.

«Бобирнома» голланд, француз ва немис тилларига ҳам таржималарда нашр этилган.

Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, текширишларимиз на-мисда «Бобирнома» биринчи марта Россияда латин тилига таржима қилингани маълум бўлди.

Петербургда ташки ишлар қоллегиясида хизмат қилган профессор Георг Яков Кер 1737 йилдаёқ «Бобирнома»нинг ўзбекча текстини икки қисмга бўлиб, ушбу тилига таржима қилган эди. Биринчи қисм 1498 йилда нускалари билан тамомланади, яъни 182 варак; иккинчи қисм эса Самарқанднинг тасвири билан бошланади ва жами 189 варак, аммо охири йўқ. Ё йўқолган, ёки таржимаси — Ҳиндистон воқеалари — тугалланмаган¹¹.

И. Вабурт Нашар, эндо Моголиси рипатги монарша Вабурт Нистора ва Нистора тегити аб ирсо гултиги аб ирсо компоста, 1737, Осиё ва Афғонистоннинг Ленинград бўлими, I. Я. Кер архиви, фонд № 3—4.

Георг Яков Кер (1692—1740) шарқ тиллари мутахассиси бўлиб, шу соҳада бир қанча муҳим тадқиқотлар авторидир. Асли Германиядан бўлиб, 1732 йилда Россияга тақлиф этилган. Шу ерда Улуғбек тилларининг форсчадан латинчага кўчирилди. Абулғозий Баҳодирхо-

Афғонистонда «Бобирнома»нинг нашрлари бешта китоб, яъни «Афғонистон тарихи», «Афғонистоннинг табиғий ва иқлим шартлари», «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи», «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи», «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи» ва «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи» китобларида келтирилган. «Афғонистон тарихи» китобида «Бобирнома»нинг фотосурати келтирилган. «Афғонистоннинг табиғий ва иқлим шартлари» китобида «Бобирнома»нинг фотосурати келтирилган. «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи» китобида «Бобирнома»нинг фотосурати келтирилган. «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи» китобида «Бобирнома»нинг фотосурати келтирилган. «Афғонистоннинг ҳаёт тарихи» китобида «Бобирнома»нинг фотосурати келтирилган.

937 йил воқеалари қирмаган.
Бобир 48 йил умр кўриб, 36 йил давлат арбоби бўлиб турган, «Бобирноманинг тўла қўлмасида шу 36 йилда мобайнидаги воқеалар ёзилган бўлиши шубҳасиздир», дегани қўлэзманнинг деярли ярми йўқолиб, Рабобат тарғиботли кўпгина китоблар

тан, делан
аниқ эмас.

[illegible]

нинг «Шакларин турк ва муғул» асарини ҳам немис тилига таржима қилди. Россияда шарқ тиллари академияси барпо этиш лойиҳасида иштирок этиб, Кавказ ерлари карпасини чиқарган эди. («Карлсберг» ҳам по истории русского востоковедения, сб. IV, из-во восточной антропологии, М., 1959, стр. 7—11).

«Принцип қысымдар; эштитиладек нима эштитилса»,
«Иматумилпр».

Хиндистон сафарига отланган даврини «ав-
тор» деб ҳисоблайди, у давр эса 1525 йилдан илг-
ри. Китобда бунга ўхшаш эсатмалар учраб
«Хулаас», «Бобирнома» 1525—1530 йилларда ёзи-
лган кўра, 1525—1530 йилларда эиб тамомлан-
ган туғрироқ бўларди.

Шотирлиг Хондамир (1470—1555) — тарихнамач, асарлар эзиб қолдирган. Навоий, Хондамирнинг асарини фанга қизиқтирган билим, унга юксак баҳо берган. Хондамир салоҳиятлик йигитдир. Унинг «Мавлоди бую» («Мажноси ун-нафоси»). «Мавлоди бую» («Мажноси ун-нафоси»).

3.

45 46 ёшларида, яъни 1520—1521 йилларда шу йилда туғилган ва тахминан 1524 йилда туғилган нухсалар кўчирилган ва Шарқ мамлакатларига кўчирилган. Хўш, оғир ва қўлигаги нухсаларни

Хондаминининг ўзи тўғрисида, жумладан

жумал у-охирисида (1528 йил март) Ҳиндистонга боришда бўлган. Ҳондамир, 1528—1529 йилларда Бобир ху-
мал у-охирисида (1528 йил март) Ҳиндистонга боришда бўлган.

10 11. А. Мухомов-Маклай, Хондамир и «Записки» Бабура, историко-лингвистическое исследование, из-во АН СССР, М.—А., 1963, стр. 249.

[illegible]

Биз аввало Ёўзбадан бегимнинг назик афди ва ҲУ

«Хумоюннома»ни форс тилда таржима қилинган.
Бу асар инглиз ва турк тилларида таржима қилинган.
Ўзбек тилида ҳам нашр этилди¹⁴.

БОБЫР ПОРТРЕТИ

Бобирнинг ўзи расм ва географик каридадор эмас. Аммо «Бобирнома»нинг кўчмачилари билан бизга маълум эмас. Аммо «Бобирнома»нинг кўчмачилари билан бизга маълум эмас. Аммо «Бобирнома»нинг кўчмачилари билан бизга маълум эмас.

13 Н. Байкова, Ценная рукопись, «Правда Востока», 1929, 10 июля.
14 Гурбегдан бектш, «Хумонономаш», С. Азмизноман чаруи.
масбула муххарири Азиз Баюмов, Тошкент, 1929.

А минчик расмалар «Бобирнома» текстила мослашиб,
 тарғаларини расм востасида тасвираб беради,
 янада ойдинлаштиради.

а расмни солиш учун текстни бир неча марта ўқиб
маъанини чақиб, сўнгра манзара ва образлар яра
сам бўлиб. Ҳар ҳолада шу минияторанинг ўзи
ақоли ёднинг бир ижодидирким, нафислиги ва жо
имани кўзбоқошига мафтун этади, саҳифаларни жон
дан туйилади. «Бобирнома»да жами 69 та миниятора
р. Булар ов, уруш, эифат, миллий дйбос, одам
ни, табиат манзаралари, ўсимлик ва ҳайвонот, суъ,
меналарни тасвирлайди. 19 миниятора Бобирнинг
сонлиги фавоитини тасвирлайди. 10 таси унинг
сонлиги даврини, 40 таси Ҳиндистондаги ҳаётини
ишлати. Шулардан баъзиларига қисқача тўхтаб ўт
иш.

Захирийдин Мухаммад дадашнинг Захирийдин от устида таълим олган ва Паришон.

Бобиринин Султон Али Мирза билан ярашгани
маълум. Кўҳак (Зарафшон) 6ўйи, Бобир чавқар отда
мўла чўзиб Самарқанд ҳокими билан кўришмоқда.
Ақонгир Мирзо Аҳсига келиб, Заҳриддин билан
Жаҳонгир мирза, Бобирнинг укаси (ундан
Али Мирза, Аҳмад Табаданлар қолганиб,
ди қичик, онаси бошқа) Аҳмад Табаданлар қолганиб,
ди қичик, онаси бошқа) Аҳмад Табаданлар қолганиб,

Тарифита уттан ва боғини суғурмоқда» — энг шима-
 Робир Истомайфай боғини суғурмоқда» — энг шима-
 кун юзига дой саяратган, сувнинг оқиниша астой-
 йиманид турипти. Истомиф — Афронистонда, Кобул-
 шиммолроқдаги гузал бир шаҳарча. сузши, Хиротдаги
 Бобинринг Тант дарёсидан кўриниш (кабул)
 роийди энгфат, Аградаги саройда кўриниш (кабул)
 «на тоқасо маназарадар бор»¹⁵.

1926 йилда Бобирнинг ўзбек матбуотида намоён бўлган киник сурати ҳам диққатга сазовордир. Унда: «Бобир ўз борида китоб мутолааси билан машғул. Бу расм аср милодидида Бобирхон ҳаёт вақтида солингондир»

1. Министрлари рукописи Бабурамъ, альбом, М., 1960; С. Фа-
хриддин, Ўзбекистон ҳаёти бундан яшаётган сиймо, «Ўзбекистон мада-
нияти», 1963 йил, 9 февраль.
2. «Даргома» журнади, № 5, 1926 йил.

Кейинги йигирма йыл мобайнида ўртаоғлом ва бош шахслардан Амир Темур, Мирзо Улуғбек ва Ўлжанин портретлари аниқ бўлди — уларнинг тасвирлари бош суяклари текширилади, ўлчади ва сўзлашди. Шулар асосида совет антрополог олимни М. М. Гершензоннинг портретларини чизди. Лекин ҳозирда Бобирнинг портрети йўқ. Аммо Бобирнинг афғонлардан олган суратлар жуда кўп. Масалан, Москвадаги Музейдаги 30 га яқин миниатюраларда Бобир ҳам ли кифедада тасвирланган. Ҳиндистонда, Муҳаммад қида (Қизил Форт) саройи археологнинг муҳим ва унинг авлодларининг катта-катта портретларини дим. Бомбай тарихий музейида, турли миниатюраларда. Бобирнинг кифефаси ҳам бор. 15—26 расмларда: Бобирнинг қўлида қарчийай, атрофида бир тозий ит турипти. Афғидан, ов манзараси ва бошган. Жами Бобирнинг 50 тақа тасвирини кўрдим. Ҳақиқатда деярли Бобирнинг икки энгалида, кўдоқ остидаги тақа соқоли бор. Энгак билан соқол орасида, тақа остида кўчиниб туради. Аксари ҳолда чопони калта остида Бобир ҳеч қачон семиз бўлмаган, думдаоқ ҳам эди. ўртача. Садада ўраб турган ҳолати кўпрок.

БОБИР — САЃЕҲ, ВА ТАБИАТИШУНОС

«Бобирнома»ни ўқиган ва ўргатган ҳар бир киши унинг табиийёт ва географияни яхши билган киши экани, Адам ҳуқуқсиза келади. Бобирдаги айни шу ҳуқуқсизликнинг яъни унинг ўқашунослиги ва олимликнинг мисоли билан қизиқсанга, у тасодифий эмаслигига шайош билан ўз ҳаётини ва олим, географ ва табиатшунос бўлиш учун нодир асарлар яратиб учун ёшатиданок тайёрлаш билан унинг аjoyиб саргузаштлари пухта замин бўлади.

орудангиларини эшитарди. Заҳириддин ўша вақт-
ларда (Ўзбекистон)нинг географик қиёфасини кўз
ўтган, янидан-яни хабарлар эшитган, унинг гео-
график кўп сайин келгайиб борган.

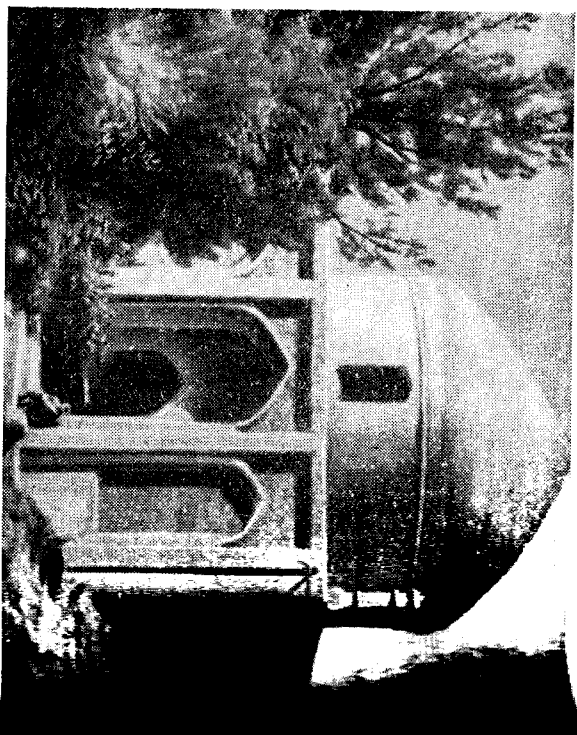
— Уратепанинг кўхпов кентлари, диндуру, улуғ тоғ-
ида тушибтур. Даҳқатда эканда Даҳқатнинг гирда
исидилиги тоғдарни ҳамиша яёқ юриб, сайр қилуур
Ажарни яланг оёқ юрур эдим. Ёланг оёқ кўп юрган-
дарим андоқ бўлаб эдиким, тоғ ва тош тафовут
дан» (153) дейди. Андиқоннинг шимолидаги бир
ида эканда ҳар икки-уч кунда овға отлануру эдим.
Андакларни ўраб, бўғу-марада овлар эдик. Ушқ
арини чарта солиб, қирғовуаға қуш солиб кезлар
(128).

Тонкиент оралигини бир неча мартаба кезиб чиқ-
ди. У янги 19 га киолан йили Ҳисор тарафидан тоққа
Фондарё ва Исқандаркўда орқали Зарафшон во-
утиб, Самарқандга келган. Довир дейди: «Қамруд-
да кириб, юқори боқа юрдудик. Танги ва уйма йўул-
тунди ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди.
от орда кўнуб, сира тоғ кўталига еттуқ. Кўтад ва не-
тада, ҳаргиз мунидоқ баланди ва танг кўтад кўруман-
ечин ниқт мунидоқ танги ва уйма йўулдар била юрулган-
униқ баланди ва суубат билан, юз ранж ва машаққат
кўдалуқ» (137).

биринчи 6у жасурана сафари бундан 450 йилча илгари
Худди шу тоғларда ҳозирги кунда ҳам юриш
Бобирнинг 6у тоғ ошиши алыпинизм
ҳам тақдирга сазовордир.

инир ўакани билан кишиларни ҳурмат қилган, улар
қилганга етган ва улар билан ҳамisha масаҳатлашган.
ефирни бошдашдан аввал «Ер-сув билур кишилар-
май», атроф ва томонлар суринтирилар эди, дейди.
май», Бобир 21 ёшигача Фарғонадан Бухорогача
ишган Хисор ва Хиротгача барча шаҳар ва қишлоқ-
қулар ва кўприкларни, дашт ва тоғларни айданган.
лар ва шўх сойларни келган.

ишларда кункими, Хирида (Хиротда) эдим, ҳар кунда эл ердари отданиб сайр қилур эдим. Бу илгирматаям, манхур сайргоҳлардин бир Султон Хусайн мирзо.

Хирот шаҳри. Алишер Навоий мақбараси.

нинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади эмин дейди Бобир ва кўрган жойлари орасида шаҳар деганимизда, ховузлар ва мақбараларни кўрсатиб, Алишер Навоийнинг боғчаси, «Алишербекининг ўатурур уйлари ким, Ушнинг дераа, мақбара ва масжиди жоминиким, Кудсия дераа, мадрасаси ва хонақоҳиниким, Халосия ва Ихлосия дераа, ҳаммом ва доруш шифосиниким, Софийа ва Шифоийа дераа, борини андак фурсатда сайр қилдим» (255).

Бобирнинг қаҳратон қишда, қалин қор устидаги юртин, Хиндукуш тоғларидан оштани ҳам мардонатор сафаридин, У подшоҳ бўла туриб, ўзи қорни қавлаб қор ясаб, бўрондан сақланиб ётгани ҳам тавсирлади. Бу ҳодиса шундан токи вирданган: кўлимга курак олиб, қор кураб ўзимга бир жойнамоз миқдори ер ясадим, қорни кўксимгача қўйиб, ҳануз ерга етмайди эди. Харна елга паноҳ бўлди. Ушнинг фордаёқ ўлатирдим. Ўлитларим: катта қорга қаллиб, қор ҳар неча дедаларким, бормадим. Кўнгулга келди: бирда ёл шидарим қорда ва бўронда қолса-ю, мен иссиқ ўйда ва тироҳат билан ётамани, дадада барча одамлар ташвиш билан машаққатда юрсадар-у, мен катта қор пинда...

Фарғонада турганимиз? Бу номадлик бўларди, бу номадликдан йироқ ишди. Мен ҳам ҳар ташвиш ва ҳаққат бўла кўришни, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса эдим. Бир фарқи масал бор: Марг боёрон сурат (дўст-бинан бирга ўксанг — тўйдир). Ушондоқ бўронда ўзим бо негани қор чуқурда ўлатирдим. Намоз хуфтонгача анча бўрон билан ёдиким, мен энгашиб ўтириб эдим, амма на бошимга ва кўлоқларим устига тўрт элдик қор эди (257).

БИР МАРШРУТИ

Бобир маршрути қандай, у қарларда бўлган? Масала ҳам Бобир ҳаётини ёзиш учун қоят зарур, аммо мушкул.

Шунинг айтиб ўтишимиз керакки, «Бобирнома»нинг таълими (эҳтимол, ҳозиргидан анча каттароқ қисми) ҳақида йўқолиб кетгани сабабли Бобирнинг географик халосия ҳақидаги хулосадаимиз мукаммал ва аниқ бўлмайди, чунки Бобирнинг ўзи борган ва кўрган жойларини ҳаммасини охиригача билди олмасек керак. Умуман «Бобирнома»да бир мингтача географик ном — мамлакатлар, қишлоқ, қалъа, дашт, тоғ, довод, дара, дарё, кечу, кўл, чашма, боғ, ййдов, ўтлоқ ва бошқа хилларнинг номлари тилга олинган. Булардан ташқари, ўзақ-ўзақ мамлакатларнинг (Арабистон, Йроқ, Озарбайжон, Рум, Тибет, Хитой, Қошғар) номлари ҳам келтирилганки, бу — Бобир дунёвий савиясининг келтирилган даҳлат беради.

Шунинг шунча номнинг ичига Бобир ўзи бевосита кўрганни таллаб олиш осон эмас. Бунинг устига, XV—XVI аср топонимияси (номадари) ҳозиргидан анча фарқли, йўллар ҳам ўзгариб кетган. Шунинг учун, Бобирнинг чизмаша бир қанча тахминлар қилишга мажбур.

Мисалдан, Бобирнинг Фарғонадан Афғонистонга кетган йўли қандай чизса бўлади?

Йўл бошида Бобир Фарғонада эди. 1505 йил охирида Хисора бориб қолади. Орадаги дераа бир ярим

Ғажалинның үз күйи билан тошға ёзган лавхалар

[illegible]

нинг бир томонига ҳар хил ёзувлар бор, думаларининг хатлари ҳам бор экан.

Тожик археологи А. Мухторов 1953 йида шу маҳсус бориб, тошни текширди ва ушн 1/2 килограмм бади, сўнг унинг ёзувларини матбуотда эълон қилди. 50 кг оғирликда, бадалдиги 51, узунлиги 17, демина аса 16 см эди. Бобирнинг бу ёзуви 20×30 см тошда ёзилган. Ҳарфлар 1—2 см узунликда бўлиб, тошга ўйиб қизилган. Учада байт ҳам Савдийнинг ёзуви олинган.²⁰

Кейинчалик А. Мухторов экспедицияси Тошкент тоғларида яна 4 та тош битик топди, уларда ҳам бобир номи ёзилган.

Яна, Фарм ва Хайит районларидаги қадимий маддаининг вайрондалари остида топилган турли турли селидишлар, ҳарбий анжомлар орасида Султон Бобир номи ёзилган тангалар ҳам бўлган.²¹

Афғонистондаги баъзи маршрутлар ҳам, Хитойнинг фарби ва жанубидиги маршрутлар ҳам шу номи билвосита қизилди. Бобир Тошкент, Пискент ва (ҳам) ронда бир неча марта бўлган.

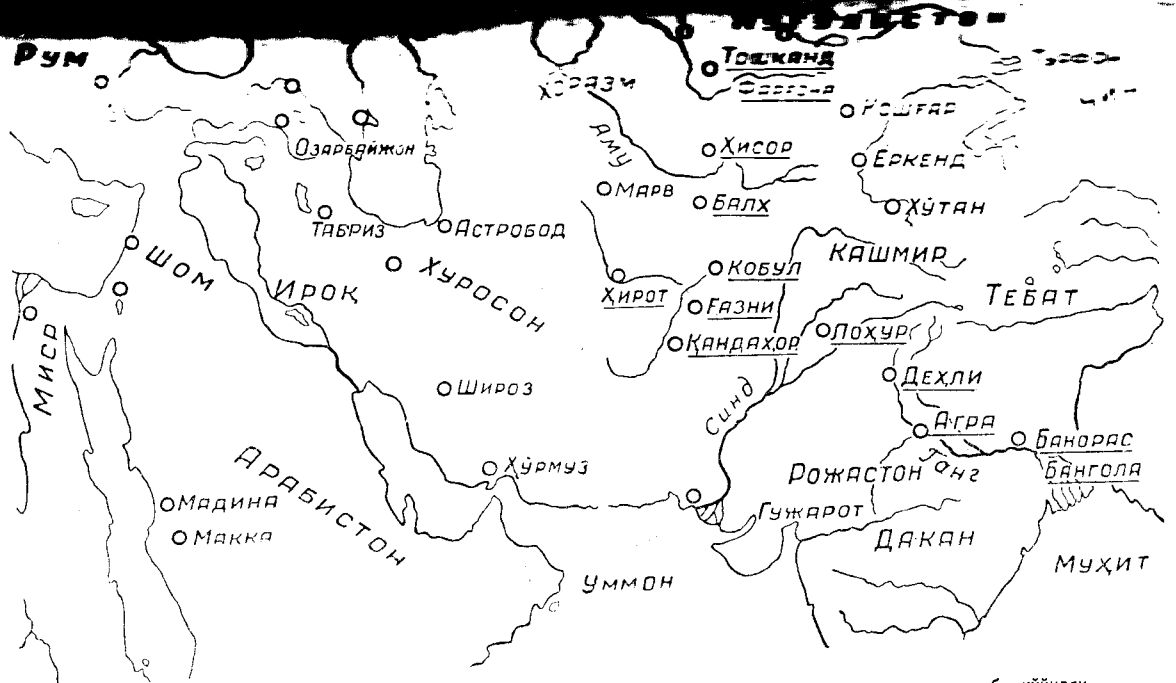
У хатто Хитойга сафар қилиш ниятида эканини ҳам айтиди: «Кичикликдан бери Хитой сарита ҳақоним эди... Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олоп олмадим... Унда Мўғулистон (ҳозирги Қозғонистон) жануби шарқий ерларини) ва Турфонга (Фарбий Хитойда уйғур шахри) бориш истаги ҳам бўлган (159).

«Бобирнома»да баъзан Мўғулистон табиати оғир жойларнинг табиатиға қисс қилинади (198-бет). Янада Мўғулистонни ўзи кўрганлигини тахмин қилади. Агар бу ўрини топилса, Бобир ҳозирги Жанубий Қозғонистон ерларига ҳам борган бўлади. Аммо Тошкент атрафида бўлгани аниқ.

¹⁹ А. Мухторов, Написи султана Захриддина Бобир номи в Матче, Известия отделения общественных наук АН УзССР, № 5, 1954, стр. 109—115. Яна: А. Мухторов, Таджикистан и его значение, Материалы первой всесоюзной научной конференции по ковцам в г. Ташкенте, стр. 671—672.

²⁰ А. Мухторов ўз мақоласида қизик бир қисс келтирган. 1954 йилининг 6-у айларининг А. С. Пушкын ҳам «Бобирнома»нинг «Евгений Онегин» достоналарида эпиграф қилиб шундай дейди:

²¹ Н. А. Кисляков, К истории Карапетина, Труды этнографическо-исторической экспедиции в Туркестан, том IX, М.—Л., 1940, 136-бет.

«Бобирнома»да тилга олинган йирик жойлар картаси, Бобир ўзи борган шаҳарлар тагиға қизиб қўйилди.

Фаргона водийсида Бобир борган энг широк
Узган шаҳридир.

Узбекистоннинг фарби, Бухоро ва Қарши ҳам Бобир
яши таниш бўлган.

Бобир Эрон билан Афғонистон чегарасида ўша давр
нинг энг йирик пойтахтларидан бўлган Ҳиротда бир неча
вақт турган.

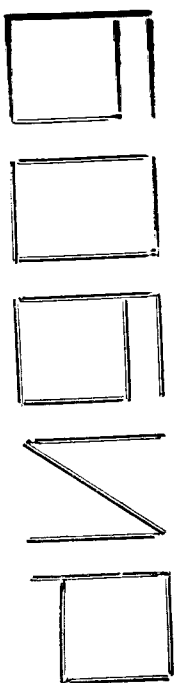
Бобир борган энг жанубий шаҳар қайси? деган савол
ҳам жавоб бериш қийин. Бобир Ҳиндистонда, Янги дин
сининг водийси бўйлаб анча жанубга, тахминан Янги дин
си билан Брахмапутра дарёсининг қўшилган жойларини
яъни қадим тўқайзор, чангаззорга борган бўлса ҳали
Гарчи у океanning борлигини бир неча бор тавсиф
ҳам, лекин Бангола (Бенгалия) қўлигини, океanning ў
зи билан кўрди-кўрмади, айтмаймиз.

Барибир, Бобир Бангола чангаззорларига кетган оғ
са ҳам кўп турмаган, тездан Аграта қайтган, чунки ун
биринчидан, Банголанинг нам, иссиқ ва серттин ҳали
мас эди, иккинчидан, ўша даврда Бобир императорнинг
марказида сиёсий вазият бирмунча нотинч бўлган

Бобир бир ўринда янгили маълумот ҳам берган
тади: «Сайхун, яъни Сирдарё, Фарғонанинг широк ва
моли тарафидан келиб, бу вилоятнинг чун билан ун
ғарб сари оқди, сўнгра Ҳўжандан шимо тарафига кет
«Туркистон сару бору. Туркистондан хили кўшири,
дарё кўлга сингар, ҳеч дарёга қотилмас» (60).

Эҳтимо Бобир, Сирдарёнинг бир тармони кўрини
ган тармони туғрисида эшитган бўлиб, шундай деганди
Нечун, ўрта асрлардаги бошқа баъзи саяҳатлар ҳам
дарёнинг кўмлар орасида ғойиб бўлишини айтди-лар
масала янада аниқланиши керак. Ҳар ҳолда бу тармон
Бобир ижодида истиснодир.

XIX аср бошида, «Бобирнома» инглиз тилига таржим
қилиниши муносабати билан, Ҳиндистонлик (Ченни
тидан) Санд Назатудла исмли бир шахс Бобир н
олган шаҳарларни саяҳат қилиб чиққанди маълум у
ғонистонда, Қашқарда, Фарғона (Уш—Андижон
жанд—Уратепа) ва Самарқанда ҳам бўлган, ўз тавсифи
ларини, эҳтимо — кузатишларини, форс тилида баъзи на
ёзиб қолдирган. Унинг ҳисоботи Лондонда, Британиа му
зейида сақланмоқда. Аммо мазмунини бизга маълум
Умуман, эълон қилинмаган бўлса керак. Ҳар ҳолда, тар
хий географик нуқтан назардан аҳамияти бордир.

ГЕОГРАФИЯСИ

ГЕОГРАФИЯ КЎНУНИЯТЛАРИ

Бобир географиясининг баъзи қонуниятларини
бу ўрини зарур.

Бобир ҳар бир территорияни маълум бир тартибда
ишлайди. Аввало жойнинг географик ўрни берилади,
тра иқлими ва қишлоқ ҳўжадиги, ўсимликлари, қазил
ари, ҳайвоноти ва аҳолиси. Сўнгра районларига обз
иладди, энг охирида қисқача яқун ясади. Абабатта, бу
жойнинг хусусиятларига кўра баъзан ўзгаради ҳам.
Унинг ҳар гад шу специфик хусусиятлар ўқидириб ўтилади.
Шунингдек, йирик шаҳарларнинг топографияси айтила
Шифобахш жойлар тасвирилади. Мамакатдан чет
чикрилади ва келтирилади моллар бирма-бир
ишлайди. Бунга Андижоннинг тасвири яққол ми
ири.

Бобир—Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошли
фир, меваси фарғон, қовун ва узуми яхши бўлур...
роушахўрда Самарқанда ва Кеш кўрғонидан, сўнгра
имоникиди) улуғроқ кўрғон йўқтур. Уч дарвозаси
Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққиз тар
ви кира... Қавъанинг гирдо-гирди хандақ... Шаҳ
ворисиди турки билмас киши йўқтур (60).
Бобир асарига қийсий усул кўп қўлланилган: турли
лар иқлим, паст-баданлиги, аҳолиси ва бошқа хус
лари жихатдан таққосланган. Бу аса ҳозирги замон
рафинининг энг ёқтирган усулидир.
Бобирнинг бу маҳорати билан дурустроқ таништириш
идаи уч-тўрт мисол келтирамиз. У ўш билан Косон
ири (Косонсой) каби икки бадан жойни таққослаб:

Нечуким Андижон суйи Ушдин келур, Андижон Келдин келур... Сафо ва ҳавода Уш бина Кообон динини шашинги бор, деб ёзади.

Самарқанд шаҳри Кобул бидан тақриб 40 км. Бизнинг ўлкаларда «...Ғазни ва Нуротун тоғи» бина машҳурдир, нечуким, Ироқайи ва (1) динини Султония бидан Табриз совуқлуқ бидан шурини (97).

Дарҳақиқат, Хоразм қиш келари, Ушдин тоғини совуқ ери, Ғазни ҳам теварак-атрофи ошш, совуқ шаҳар бемавоқ кириб келадиган яланг ерда динини Султония эса Эронини шимолидаги, тоғ эланини бина бўлиб, у денгиз сатҳидан 1800 метр баландликда бинаган; қиш жуда совуқ, ёзи эса салқиндир. Ушдин мақтадариини аҳолиси ҳам муқойиса қилиниб, ушдин мақайиб маъмулотлар келтирилган:

...Хуросон ва Самарқандда туркий ва аймолар нурчаардир, Афғонистонда эса — ҳазора ва афғонлар нурчаардир (197).

Бобир маъмурий бирикларининг номаҳри ҳақида талиб, каттароқ вилоят пойтахтига бўйсундирган шаҳарларни «...Самарқанд ва Бухоро (ва Афғонистон) динини ман дерлар. Ва Андижон ва Кошғар ва ушдин ушдин Хиндистонда паргана дерлар» дейди (189).

Хиндистон бидан Урта Осиё табиатан бир тоғини момида ўхшамаслиги қуйидагича баён этилган: Хиндистон «Бизнинг вилоятларга боқа ўзга одамлар динини дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозир ва вилоятини бинавоног ва набототи, эли ва тили ва ёмғири ва ошш ўзгача воқеъ бўлувтур» (342).

Қуйидаги мисолаар ҳам жуда қизиқ. Буида Бобир тоғ ёғдусининг тоғ ён бағирларига тавсирини (дунини) тўғрисида шама қилади. «Кобул вилоятининг шарқ тоғидиги тоғлари икки турлуқтур, ғарб тарафидиги тоғлари икки турлуқтур. Андароб ва Хўст ва Бадахшон тоғлари тоғамон арчадик, қалин чашмадик, юмшоқ пуштанин тоғадур. Ушдин тоғининг ва пуштасининг ва жууласининг тоғи бўлувтур ва хўб бўлувтур, аксар бўтақа ўти бўлувтур, одамнинг созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўттин бўтақа тоғадур...

...Хисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Нуротун динининг йиловқлари тоғамон ушбу ваъданик йиловқларини Антарчи Фарғона бина Мўғулистонининг йиловқларининг динини

оша қиш инсбати йўқтур, вале бир йўсуналуқ тоғлар динини.

Тарафидиги тоғлар... бир йўсуналуқ тоғлардур. Ушдин мушаддирида бўлувтур, ушдин тоғлардек тоғи ва пуштаси ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва аючаси ҳам бина ўти отқа ва қўйга созвордур...» (198—201).

Ушдиннинг чуқур мазмунини бор. Адабига, Бобир ушдин ҳано оқимларининг тавсирини ҳақида гапирганини тоғоридида келтирилган мисрадаар Бобир геонининг энг чуққиларидан ҳисобланиши мумкин. Бобир Афғонистонини геоморфология, иқлимий ва геонининг мушаддиридан районлаштиришга шама эмасми? Айонлаштириш ҳақида гап оядик, чуққил бу масаланинги замон географиясининг энг мураккаб ва келадирган биридир.

Ушдин одам бўлмаган. У кам гап, лекин сермаз-дади ётади. Географияни обралаи қилиб, айни вақтинини бидан ифодалаган. Бобир, бир дўсти айтган келтириди, бу байт Кобул қандай жой деган савалга жаноб бера олади:

Риҳўр дар арки Кобул май,
Йиғардон коса пайдар-пай,
Ки ҳам кўҳасту ҳам дарё,
Ва ҳам шаҳрасту ҳам саҳро

Кобул аркида май неггин
Айлансин коса пайдарпай,
Кўршиар бундан ҳам тоғу, ҳам дарё,
Ва ҳам шаҳару ва ҳам саҳро).

Мумкин, Кобул арки шундай баланддаки, ундан тараф бидида кўриниб турган.

505 йилда, Кобул шимолида юз берган эндиладинини қаранг: «...Андоқ эндилада бўлдиқим, кўр-ралаари ва боғларининг томлари аксар йиқилиб, ва келгиларда кўп уйлар ҳамвор бўлувтур, уй ва томларини ўзган бисёр бўлди. Памфон кентининг уйда-линиқилиди. Етмиш-сексон ўбдон кад худолар томларини ўлдирди. Памфон бина Бектут орасида бир ким арзи биргина тош отими бўлғай учуо, бир кўйи борди. Ушдин ерининг ўруидан чашмадар

Бобир бундай деб ёзди: «...бу тоғнинг кўлида (XV аср охиридаги Тошкент ҳокими) Султон Маҳмуд тоғи бир хўжра солиб тур, уа хўжрадан кўйроқ ундоқ тоғнинг тумшугида тарих тўққиз юз иккида мен бир айиқнинг ушра соддим... тамоғи шаҳр ва маҳаллот оёқ остидадур» (61).

Хатто бошқа бир тарихий шахснинг қатори ҳам ҳақиқатда бўлган. Академик В. В. Бартольд 1904 йида ўша оғлиб, Тахти Сулаймонда Қорахоний амир Заһиднинг Умар бин Юсуф бин Муҳаммад тегин аш Шолний (XII аср) мақбарасини кўрган эди²².

Демак, Тахти Сулаймон номи ва у билан боғлиқ бўлган аёнчалар XVI асрдан анча кейин пайдо бўлган. Ўшариси — уйдирма бўлиб, руҳонийларнинг маънавий учмишасалган ном, у ердаги «дарда даво» турли наър ва «чимака томар» горидати томчадама сув — табиатнинг оқидиши, нураниш натижасидир. Тахти Сулаймон тоғи муқаддас жой эмас, Сулаймон пайғамбарга алоқадор бўлган ва бу «оқ уй»да унинг вазири Осаф ҳам кўнмаган эди, бобир турган жойдир.

География фанида табиатнинг «чул садоси» (исонни пўстийни) деб аталган ажойиб ҳодисаси ҳам бор. Чул садоси сайёҳлар кўнма ерларда алмақандай садо, чулнинг тоғ тоғи тоғушнинг эшитиладур. Бу садо тоғ пасайди, тоғ анча оқиди; гўё осмондан тушиб, ерга синиб кетатганидан оқидиладур.

«Чул садоси» Хитойда ва Монғолияда, Африка ва Америкада, Бистонда, Америкада ва Урта Осиёда ва бошқа ерларда ҳам кузатиладур. Кўн садоси баъзи ерда кечаси, баъзи ерда бўласа кундузи эшитиладур. Қорақўмда кўн садоси оёқ тегиши билан садо эшитилаверади. Оқидиладур, фикрича, чул садоси кўнманинг электраланиши билан, ҳам, бир-бирини ишқаланишига ҳам боғлиқдур.

Заҳиднинг Бобир худди шундай бир ҳодисани эшитган: Кобуднинг шимолдаги Кўн Дарёда, оқидиладур, табиатнинг орасида бир кичикроқ тоғ тушубдур, бу тоғда бир парча кўн тушубдур, тоғ бошидан тушиб, оқидиладур, гиравон дерадар. Ёзлар дерадарким, нақора ва давоқим бу кўндин келур» (194).

Бу ҳодисани тасвирлаганда ҳам Бобир, ушариси илоҳийлаштирмайди, мўъжизаларга боғламайди.

²² В. В. Бартольд. ЗВОРАО, XV, 1904, стр. 276.

НА СУВ

Бобир, иқлимга ва метеорологик ҳодисаларга қарата. У ўшар борган ҳар бир мамлакатнинг қайси қисмида бўлишини айтди. Маълумки, Шарқ географиянинг етти иқлимга бўлинган, яъни экватордан шимолга томон 7 та табиат зонаси белгиланган. Бу ўқимшан киши бўлганидан, бу горизонталдан қарайдур бўлган, абабатта. Умуман ўша даврдан қарайдур ва тоқималари ернинг турли иқлим-шароитида эга оланлар.

«Иқлим»да бир неча марта тоғ ва довонларни қор қопида таърифладуки, бу ҳозирги даврда ҳам транс-порт ақлини бордир.

Бир неча мисол келтирайлик.

«Уа ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқ-қаттиқлик илк-оғин совуқ олади. Кўп кишининг қор олмадек-олмадек қабарчуглиниб эди» (129).

«Тоғ кўнмани келадурганда Андижоннинг шарқий қисми тоғларнинг тубида минг уйлук қарвонни андижонлик, икки киши кўтуладу» (64).

«Иқлим бўлимида муҳим бир ифода бор. Кобуддан қарайдур ва сарасери ёвуқтур. Кобуддан бир кунда андоқ-қаттиқ бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нуқул андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўқсумас».

«Африқистоннинг иссиқ ва салқин қисмлари бир-биридан кўнмани. Кобуддан бир кун юрсангиз ҳеч қачон қор қопида ерга бориб қоласиз. Икки соат бошқа тоғ-қорнинг қор ҳеч еримайдиган ерни кўра олмасиз.

«Иқлимнинг бу иборасини, ҳозирги тушунчанига мос-қилиб, тропик иқлим билан субтропик иқлимнинг қисми Африқистон жанубидан ўтади, деган ҳуқуққа келиб

«Бобир ўшар замонидаёқ Хисор тоғларининг жанубий этак-да таърифладуки, кўп эканлигини билган. Дарҳақиқат, бу тоғ аниқлашчи. Урта Осиёнинг энг нам жойи бу тоғ Хисор этаклари, Фарм ва Обигарм районларидур. «Иқлимнинг таърифида, Самарқанд ва Хўжанд бўлган, тоғ-қор. Ушар жонибгин ўша ҳеч жонибгин қиш ёғи келадур» (60).

Бобирнинг бу иборасини ҳозирги китобхон шундан шунади: Фарғона водийси ҳамма томондан тоғлар билан ўралган, фақат ғарб тарафи Хужанд (ва Ўзбекистон) етибда очикдир. Киш фаслида совуқ ҳаводар атрофидан тоғлардан ошиб ўта омайди-да, фақат ғарб тарафдан (Дарёдан) томондан ёпирилиб келади.

Ҳақиқатан ҳам бу ажойиб фикрлардир. (Фарғона нулимнинг қишки ҳолати нимата қарам ақалнинг тушида ри айтилган. Демак, ҳаво оқимлари ғарбдан шарққа қарай эсишлани ҳам унга маълум бўлган. Ҳозирги замон фарғонини шунни тасдиқлайди.

«Бобирнома»да гидрографияга — дарё ва кўлларида онда маълумотлар кўп. Дарёларнинг чуқурлиги, музлаши, оқим режими, неча тегирмон сув оқиши, сув манбаалари ётади сина тасвирланади.

Масалан: Арс суви (Жанубий Қозоғистон) бир сури муздатан, аскарлар муз устидан босиб ўтганлар.

Самарқанд атрофидаги «Қорасув ким, Обирнома ҳам дерлар, Конигинининг ўртасида оқар, етти-саккиз тегирмон суи бўлган.

...Хон юртида бу Қорасув андоқ юқоридин ашурув то либ турким, ичида бир ўрду тушгунча ер бор. Чиндор суи хили тор воқиб бўлубтур» (107).

География тарихи учун шуниси ҳам муҳимки, Бобир XVI аср бошидаёқ Осиё қитъасидаги асосий суи ашрири сирипти билган. Унинг таъбирича, Хиндукуш ва Хиндудин тоғлари шимол ва жануб дарёларининг суи ажратувчи тоғларидир. Чунончи, Кўхи Бобо ва Бомийн тоғларидан (шунин Хиндукушнинг ғарбий қисмидаги бадан қорали) Хирман ва Синд ва Дуғоба, Кундуз ва Балхоб суи оқи қар. Дарларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суиининг ити бўлуб.

Дарҳақиқат, Кўхи Бободан шимолга томон Кундуз (Сурухоб) ва Балхоб (Банди Амир) дарёлари оқиб чиқадин, жанубга томон — Хирман, ғарбга томон Хирман ва Муртоб, шарқга томон — Турбанд билан Кобула суиининг (Хинд—Синд ҳавзаси) оқиб чиқайди.

Афғонистонга доир яна бир мисол: «Кобуланнинг ғарби-жанубида улуф қоралик тоғ ташти тури, қори қорға етар, кам йил бўлайки, қориди етгани Кобулда яхдонлар яхи тутанса, бу тоғдин қор тоғи рув, яхоб қилиб ичарлар. Кобуладин уи шариди тоғи (194).

боллики гидрогеологик маълумотлар ҳам Бобир-лар чуқур муҳокамади киши эканини ибобтай-истон жанубида аскарлар бир сувсиз чўлда қўй-айин кишиб ўзларига ва модаларга сув олдилар. Шун бил қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Бу сойдин мундоқ сув чиқар. Хиндустоннинг уладининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, суи чиқар. Ажиб қодиредур, Хиндустондаки, шун улаи оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувга (ини) ноқир бўлубтур» (208).

Истилои кўли чуқур эмас. «Туз ер учун ғалибо мур эмастур» (211) — яъни, бу текис ерда жойлаш-суи чуқур эмасдир, демоқчи.

Бир дарё ва кўллари шундай маҳорат билан, бадийи ва образлар ишлади, тасвир қилдики, бу тасвир-ириг замон географик адабиётини ҳам астойдил олади. Масалан, Афғонистон жанубидаги «...Оби ла стаук. Ғарб улуф сув назарга келди. Уа юздаги ар кул асао кўрунмайду. Сув осмон бида пайваст лаур, уа юздаги тоғлар ва пуштадар нетаворким, се-и уа юзидати тоғ ва пуштадар муалақ кўруну. Бу ва пуштадар ҳам ер бида кўннинг орасида муалақ лаур» (211).

МАЛИК ВА ҲАЙВОНОТ

Эахиридин Бобир ажойиб геоботаник бўлган, икларини севган ва яхши билган. У Ўзбекистондаги кўли гиёҳ ва дарахтларни, уларнинг хосиятлари ва латин таърифлайдики, фақат бобон бўлган киши, шкор киши, аса табиатшуносина бунинг улдасидан ш мумкин эди. Дарҳақиқат, Бобир ўзи борган ҳар илти дарахтлар ўтқаздириди, боғлар яратди. Доривор лиларинг топиб маълум қилди.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши ларин бор. Тобулуғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч бўлмас. Тобулуғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қи-лар, қамчи дастаси ҳам қилулар, қишларга қарас қи-лар, тарош қилиб тиргаз қилулар, хили яхши йиғоч-лар. Тиборруклақ бида йироқ ерларга эатарлар» (63). Бунинг шимол шарқидати тоғларда «ножу (қаратай) чилути (келур) ва бодут (дуб) ва ханжак ёғочлари бис-чулуру... Хиндустон дарахтларидинду. Бу Кўхистон

элининг чироғлари тамом чинагуза йиғочилишдур, шайхоналар, ҳили ғаробати бордур» (192—193).

Бобир бирсира лола гулдаҳни текширган. «Бу домани да (тоғ эгалида) ранго-ранга ҳар нав дола бўлур. Бир қатла санатим, ўттиз икки-ўттиз уч нав тапир дуврор дола чиқди. Бир нав дола бўлурким, андин андак қонмоқ тул иди келур, долаи гулбўй дер эдик. Дашти Шанхда бир парча ерда бўлур, ўза ерда бўмас» (193).

У, Кобулга шимолдан олча ниҳол келтириб экиргани, Ҳиндистондан келтириб Кобулга қила (банан) ўтказдирган. Шакар қамшини Ҳиндистондан келтириб, Кобулга дароғига ўтказдирган ва Бадахшон билан Бухорога юборган. Кўп жойларда боз очдирган, айниқса Ҳиндистонда. Аммо да бир неча тўқайзорни тартибга солиб, панаи тош ҳовлилар кўрдирган.

«Бир икки бута ток Хашт Беҳишт боғида экиргани эдим, анинг ҳам яхшигина узумлари бўлб эди» (449)

Бобир Ҳиндистон ўсимликлари тўғрисида етти тоғ эгалидан. Унда барча дарахтлар, мевадар, гиёҳ ва гулдаҳ таъбирданган.

«Бобирнома»да тилга олинган тропик ўсимликлари номи терминологик нуқтаи назардан ҳам жуذا қимматлидир. Масалан, банан дарахти қила (қайда) деб атаган. Ҳозир дарсликларимизда кокос пальмаси деб юртинган диган дарахтни Бобир куйдагича атайди ва таъбирлади: «Яна норғилдир, араб муарраб қилиб «норжана» дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур... Норғилнинг бириси далоли хиндийдурким, қора қошқўларни андин қилурлар. Уларнинг иккижакнинг косаси қилурлар» (355). Шунингдек, норғил пўстидан ип-арқон ишланиши, ёнғоғи ичидан сув, унинг мазаси ва бошқалар сўзланган.

Хурмонинг тасвирини кўринг: хурмо Ҳиндистондан бошқа вилоятларда ҳам бўлади. Лекин Афғонистондан панаида (шимолда) йўқ. «Баргари шохларининг туполини учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадран дур. Меваси узумнинг хўшаси (боши) дек бўлур, узумнинг хўшасидан ҳайли улуғроқ бўлур.

Дерларкин, наботот орасида хурмо дарахтининг панаиши ҳайвонотқа ўхшар: бир улакки, нечукки, ҳайвонот бошини кесадлар — ҳаёти муңқатий бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти кулур. Яна бир улакки нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмади, ҳайвонот дарахтига ҳам нар хурмонин шохини келтуриб, таъбирданган.

Биринч. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас...

Дароғи (урғи парғасининг ёвуғидаги ниҳул) қила отқилим. Ниҳуларзорни сайр қилурда имлауфрининг янги туҳум боғларонини келтурганга филжумла шабоҳати бор. Яхшигина ниҳуларуфр бўлмай, Ҳиндустоний «кавал калҳрий» — «аула» (439).

Ит куйлиги жумласини ўқиб, ҳар бир боғаникда кетик. Бобир Ҳиндистондаги амалбед номли дароғи, давом этади: игнани унинг ичига сола-метад, турушдиганми экан, ё хосити шундан. Турушлиги норунж (апельсин) ва лимута бўлмай (357).

Ит, туруш — тожикча сўз, ўзбек тилида кисло-имм маъносиде ишлатилган (хамиртуруш). Ўсимликлар тўғрисида яна бир талай гаплар айтларин махсус ўрганмоқ лозим.

Ўсимликлар келганда Бобир чинакам зоогеография қилиб беради. Ҳар бир ҳайвон ва қушга ба-«VI аср бошида) ҳайвонот дунёсини турт типга куруқлик ҳайвоноти, паррандалар, сувда ва сув қуйидаги қушлар, сув ҳайвоноти. Демак Бобир тили билан айтганда, ҳайвонот систематикаси ам шунданланган.

Дар келтирайлик. Бобир ушар тулакни шундай айтди: Кобуларнинг шимол-шарқидеги тоғларда паррон бўлур. Рўбай паррон бир жонивордур, ам улуғроқ, икки қўли бида икки бутининг орасида ам, шипаранинг қанотидек, доим келтурурлар эди. Ит, йиғочдин-йиғочта нишеба боқа бир таз отими йиғи (ўзим) учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, амашиб чикти, андин қуваландар, қанотини ёниб, ам итиб, беозор тушти» (193).

Ҳиндистон жанубида Даран Нур атрофида, ўша давр-амуни ҳам бўлган. Бобир ёздикики, шу ердан шимолда ам урмайди, жанубда — Ҳиндистонда бор. Яна қилар фактни келтирадиган: «Бу эа бурун тўнғуз сахлар ар, билинг замонда баргараф қилдилар» (191).

Ҳиндистон жанубида иссиқ зона билан ўртача зона қилинган бир довол «ерта ёзлар қушларнинг тузарин-амашиб. Қушлар, фасл ўзгариши билан шу довол

Орқани жанубдан шимолга учиб ўтадилар. Мана ҳам
ди шу довозда ғафати усуллар билан кўп кўчалар
Асодга оғитилган тоғ шўна

Асёрда овчинка доир жуа кўп маъмурдор олади. Балқ ва парранда овчининг бирмунча ақлини даир тасвирланади. Уша даврда подполарини маъмурчи-куладари бўлангани ҳам гапирати.

Анджиконта доир бир ривоят китобхоначирлигини айдумдир: «Ови куши доғи кўп бўлаур, қирғончан тоғи миниз бўлаур. Андоқ ривоят қийдирким, бир қирғончан уркунасини тўрт киши еб туғлатомайлаур».

Добирининг ўзи йўлбарс овида қатнашган, кайроғи
найза қадлаган, елдай қулонни қулатиб, кийини қуши
ов қилган мергандир.

Хулаас, Бобирнинг ўсимлик, ҳайвонот ва оғим
 гишли меросининг ўзи бир катта китобга синамди
 III-с-с

Шу боёга оид яна бир китобни ҳам шарҳида ўқиди. XVI аср ўрталарида Деҳлида «Вознома» деб аталган асар ёзилди. Унда қарчғай тилин ов қилиш усуллари қарчғайни танлаш ва боқиб тиратиб баён этилган. Китобнинг автори — фарғоналик ўзбек, Муҳибдин Имомидин динлари халифани Форобий, ёшларида Бобир билан ўмрага ва унинг махсус овчиси бўлган, Ҳиндистонда Ўзбекистонга вазири бўлиб ҳам турган кишидир. Аксар дилларга Деҳли ҳокими вазифасида ишлаган. Унинг китобида Ўзбек ва бобирийларнинг ов санъатида анча илқибоз ва моддий эканликлари қайд қилинган. (Собрание восточных рукописей АН УЗССР, т. 1, 323-бет).

СЪЗДАВАМО

«Бобирнома» — муҳим терминологик методик

Масадан: *чүдәр* — кечик, *дәрәдән* — үтәдиган дәд, *мәтәдән* — кичик соң, *дәрәча*, *найшикар* — шакаранның, *та* — тәдә, *бадандик*, *кирдәр*, *танчы* — дара, *тоң* — оң, *дәли йүдә*, *чүкүр* *дәрә* — водис, *учма* — чүкүр *жәр* — жәр, *төн* — баяр, *овринг*, *үдәнг* — үтәдәк ер, *кент* — майдон, *тошкур* — тошкуртон (105), *йидок* — йидов, *кент* — дада.

« I oғdāgi ғor va kovokāgni xavro, dserar » (257), «
 li yaxsh ʻulāngni kʻurukʻ qiuʻrurda » (107), «
 toʻ va na pušta kʻurunaʻduro » (266), «
 lardīn tuʻzga chiqtoʻ » (267), «
 ʻboralarida termīnīdar ʻz-ʻzīdan izoxʻab kʻuīnīnīn

ҳақиқатан етита машхур қишлоқ ва етита калла тоғи бўлган.

«Бобирнома»да ушбу номларга топонимик ноздақлар қўрилган:

«Кандибодомда бодом яхши бўлур. Бу жиҳатдан бу исмга мавсумдир».

«Андижоннинг шимол тарафиди Сайхун дарёсининг ёқасида Така секретку деган ерда... бу жиҳатдан у мана зур бу исмга мавсумдирким, тоғ доманаси жиҳатидан дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, уа ерда така секретгандур, маълуб бўлиб илалка тушти» (65)

Бу жой Учқўрғон қишлоғи бўлса керак, ноинки (Дарғона водийси доирасида Норин сувининг (Сайхуннинг катта irmoғи) энг тор қисми айни шу ерда.

Шу муносабат билан ҳозирги тилимиздаги «олдинки Учқўрғондан кўради» ибораси эсимизга тушди. Бу қайроққим иборанинг тарихийни ҳозирги авторлар шундай таърифлайди. «Норин дарёсида тор бир жой бўлиб, у ўттиш учун жуда хавфли эди. Агар одам ёки от-улов тойиб кетса, уни оқизиб кеталиди ва ҳалок бўлади. Қуйроқда, дарё сипида Учуқрғон қишлоғи жойлашган. Дарёнинг тор жойида йўқолган кишиларни (ривоятга кўра бир боланинг онасини) сув Учқўрғонгача оқизиб келиб, қирғоққа суриб чиқарган. Шундан: «Онасини Учқўрғондан кўрасан» ибораси туқилган²³. Хуллас, ҳозирги бу ибора Бобирнинг Така секретку ўткилига берган таърифига жуда ўхшаш. Бу топоним абабатта, чунки ўша замондаги ривоятнинг ҳам, ҳозирги ривоятнинг ҳам ижодкори — фарғоналик маҳалли ҳаққидир.

Қайроққум чули ҳақида Бобир шундай дейди: Хўлаки била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, «Хо дар веш» деб атарлар. Ҳамиша бу даштта ел борур, дерадар ким, бир неча дарвеш бу даштда қаттиқ елга йўлқино, бир бирини тополмай, «Хо дарвеш, Хо дарвеш де-де ҳалок булибтурлар, андин бери бу даштни Хо дарвеш дерадар» (67) Еки: бу тоғдин қор ҳариза ўқсумас. Бу жиҳатдан номин бо Куҳисафид (Оқ тоғ) дерадар (190).

Афғонлар кўтални (довонни) «банд» дерадар. Ўшдан бу кўтал билан борурлар, голибо уа жиҳатдан Ўшдан дебтурлар (193).

Афғонистонда бир тепа ер устига боғ яратиб, ушдан

²³ Ш. Шомқосидов, С. Додикова, Кенг уйнинг кесилиши, Тошкент, 1964, 178—179-бетлар.

назар ташлаб туриш мумкин бўлганидан, бу дерадар деб ном берган (430—431).

Авустоний тайри Хиндустонни Хуросон дер. Нераб тайри Арабни Ажам дер» (187).

Хиндустонликлар шимолдаги ерларни Хуросон дерадар, шунингдек, араблар ҳам Арабистондан таш- (шарқий) ерларни Ажам деб атайдилар. Бу мис- тарихий география учун жуда керак, чунки ўша Хуросон ва Ажам номлари анча кенг маънода, тариторияга нисбатан қўлланилганлиги эслатилди. «Бирнома»да Ҳималай деган ном учрамайди. Лекин Ҳималай атақларини Сиволик парбат тоғлари деб бу номнинг маъносини айтиб беради: бу тоғни «Сиволик парбат» дерадар, ҳинд тил билан «Сив- орак, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни чорак минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлаёй. Си- тарит деган ном ҳозир ҳам географик адабиётда ималди, бу Ҳималайнинг шимолдан жанубгача узун- ом чуқурлиги (юз йигирма беш минг тепалик дегани- дир), лекин пастроқ тоғ олдиқидир.

Муносабат билан, Бобир замонда аскарлар ораси- имуд бўлган ўронни ҳам айтиб ўтаймиз. Ўрон — жант ва ёки разведкада ўз одами билан олимоқ учун ай- ран махфий шартли сўзидир, ҳозирги тилда «па- Бу, ҳарбий ишларнинг юксак санъатидан далолат Мисалан, ўрон икки навъ бўлур, дейди Бобир: ўлким, ҳар қавмининг ўрони бор, нечукким, баъзи минг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «тўққай», минг «аўлу». Ўроннинг яна бир хили аскарларда бў- жинг маҳалида икки дафъа ўрон қўяларким, бир- ри билан учрашганда айтадилар ва шу тариқа дўст- ларини айтирадилар. Ўша юришда махфий ўрон «Тош- били «Сайрам» эди. «Тошканд» деса «Сайрам» де- ди. «Сайрам» деса — «Тошканд» (162).

«Бобирнома»да юзлаб ҳаққ ва қавм номлари тилга келди. Бу жиҳатдан ҳам асар жуда қимматли этногра- номистир. Биз уларга тўхтамаймиз, лекин учта ном- ларнинг лозим тодлик.

Бобирнинг таъбирича: ўзбеклар — қўчанчи қабила, дегани тоғ даштларидан Шайбониҳон билан келган киши- лар, яъни туркий тил. Соратлар — Марғилон. Исфара марғилоннинг ҳаққи, тили тожикчадир. Туркийлар — қол- ми марғилон аҳоли, масалан, Андижон, Тошкент, Ўш ҳаққи.